

Metafyzujúci hnojival **Posolstvo pod vianočný stromček 2007: Emergentia dei**

Ladislav Kováč

Z vyše šiestich miliárd ľudí, čo dnes žijú na Zemi, 86% sa hlási k nejakému teistickému náboženstvu. Dve miliardy kresťanov sa aj tento rok chystajú osláviť pod vianočným stromčekom narodenie Božieho Syna. Zvyšok sa drží iných vier. Odhaduje sa, že na svete dosiaľ existovalo sto tisíc náboženstiev. Veria v bohov aj iné živočích, alebo je v tejto vlastnosti náš druh *Homo sapiens* spomedzi niekoľkých miliónov živočíšnych druhov jediný? Ak áno, čo nás robí jedinečnými?

Chrobák: racionálny fanatik

V roku 1996 natočili dvaja francúzski biológovia, Claudé Nuridsany a Marie Pérennou veľkolepý film. Mal názov „Mikrokozmos. Ľud trávy“. Hrdinami filmu boli živočích, podstatne menšie ako sme ľudia. Pováčšine hmyz. Kamera, schopná zachytiť jemné detaily, priam nás preniesla do ich sveta a dávala možnosť dívať sa naň takmer ich očami.

Jedna z epizód filmu: Čudesná krajina so strmými kopcami, v nej sem-tam nejaký neznámy, nevidaný strom. Kamera sleduje živého tvora v tejto krajine. Chrobáka. Ten má v nej rozmery obra. Namáhavo tlačí pred sebou guľu väčšiu a ťažšiu než on sám. Neraz sa mu stane, že guľu vytlačí až na vrchol niektorého z kopcov a tá sa mu zgúľa nazad. Neodradí ho to. Vytrvalo svoj náklad posúva po krajine...

A potom sa kamera začína od chrobáka vzdalovať. Už ho nevnímame ako obra a krajina nám prestáva byť čudesnou. Pri stále menšom zväčšení chrobák sa stáva stále nepatrnejším, až sa nám celkom stratí a pred nami sa vynára krajina, akú poznáme: poľná cesta, pokrytá zaschnutým blatom, sem-tam stonky buriny a kôpky konského trusu. Kamera sa dvíha ešte vyššie a jej záber sa rozširuje: po ceste, čo vedie k sedliackej usadlosti, ide voz s konským záprahom. Domyslime si: pred domom sedí mladá gazdiná; čaká na muža. A hádajme: Túži po ňom? Miluje ho? Žiarli na neho? Sníva?

Náš chrobák o tom nič nevie a nikdy vedieť nebude. Jeho obzor je iný. Žije si vo svojom uzavretom životnom svete: druhovo-špecifickom, chrobáčom. Životný svet iného biologického druhu, človeka, je mu neprístupný. Do jeho miniatúrnych nervových ganglií sa nezmestia poznatky o ľuďoch, o spôsoboch ich obživy, o ich vede, náboženstve, láskach, snoch. V 18. storočí dal Carl Linné tomuto chrobákovi poetické meno Sisyphus. Inšpiroval sa starogréckym Sifyfom, ktorého Zeus odsúdil k namáhavej a úplne nezmyselnej činnosti: celú večnosť musí vytláčať do kopca ťažký balvan a ten sa mu zakaždým pod vrcholom vyšmykne z rúk a zgúľa späť. Takéhoto chrobáka nazýval slovenský ľud menej poeticky: hovnal alebo hovníval. Jemnocitní otcovia slovenského zoologického názvoslovia prekrstili ho na lajniaka alebo hnojivala. Guľku, ktorú pred sebou valí, si totiž usúlal z konského alebo kravského trusu a chce ju ukryť na bezpečné miesto. Poslúži mu ako rezerva potravy. A najmä jeho potomstvu. Do lajna znesie vajčka. Keď sa potomkovia vyliahnu, budú mať stravy nadostač.

Od bájneho Sifyfa sa hnojival odlišuje podstatne: jeho činnosť nie je nezmyselná. Je účelná. Slúži jeho pretrvaniu a rozmnoženiu. Biológovia hovoria, že sleduje biologickú utilitu (užitočnosť): darwinovskú fitness. Pretrvať, zachovať sa, sám alebo cez potomkov, to je

konečný cieľ živého tvora. Evolúcia prirodzeným výberom zariadila, aby živé bytosti šli za týmto cieľom takým spôsobom, aký je pri daných možnostiach maximálne účinný. Snažiť sa dosiahnuť cieľ čo najúčinnejšie znamená konať racionálne. Chrobák je racionálnou bytosťou. Ak by mal stupeň vedomia tak vysoký ako má človek, bol by si istý svojím konaním. Je teda zároveň, povedzme metaforicky, absolútnym fanatikom.

Chrobáky sú veľmi úspešnou biologickou skupinou. Každý štvrtý živočích na Zemi je chrobák. Ako raz zažartoval biológ John B. S. Haldane, Stvoriteľ musel mať v chrobákoch mimoriadnu záľubu.

Človek: neracionálny hedonik

Čím sa ľudia líšime od chrobákov? Nuž, spôsobom zrodu sme si veru podobní – „rodíme sa medzi výkalmi a močom“, už pred 1600 rokmi povzdychol si Aurelius Augustín. Evolučne sme oveľa mladší. Kým chrobáky sa na Zemi objavili pred 300 miliónmi rokov, počiatky nášho druhu siahajú do doby pred 5 miliónov rokov. Vtedy sme sa vývojovo oddelili od najbližších príbuzných, šimpanzov. Za tú krátku dobu, jediné mrknutie evolučného oka, sme sa od šimpanzov len nepatrne odlišili: geneticky sme možno až na 98% rovnakí. Výrazne iní sme v jednom: veľkosť nášho mozgu v pomere k veľkosti tela je trikrát väčšia ako mozgu šimpanza. Vďaka veľkému mozgu dokážeme jemne manipulovať rukami. Preto vieme zhotovovať materiálne artefakty: nástroje a prístroje. Ale aj artefakty duchovné: pojmy, metafory a umelecké diela. S veľkým mozgom získali sme dar reči. Zväčšila sa výpočtová schopnosť našej nervovej sústavy: dokážeme predvídať a plánovať. V africkej savane, kde evolúcia nášho druhu prebiehala, bolo výhodou mať v hlave výkonný počítač. Pretrvať v súťaži s levmi a tigrami, to veru ľahké nebolo.

So zväčšovaním mozgu sa bohatšou stávala aj mozgová chémia. Tá určuje povahu a kapacitu emócií. Emócie sú racionálnym zariadením: nútia živú bytosť vyhľadávať to, čo je pre jej pretrvávanie a rozmnoženie výhodné a vyhýbať sa tomu, čo ju ohrozuje. Keď sa chémia emócií stane zložitejšou, živočích ich začína prežívať: užitočné pociťuje ako príjemnosť, škodlivé ako bolesť a utrpenie. Emócie prežívame intenzívne my, ľudia. Iné živočíchym možno cítiť príjemnosť i bolesť, ale nevedia, že je to ich vlastný pocit – nemajú sebauvedomovanie. Ľudský jedinec si však uvedomuje samého seba, svoju existenciu. Základom vedomia je vedomé prežívanie emócií. Nie myslenie, ako sa štandardne tvrdí od čias Descarta až doteraz.

Keď sa v evolúcii človeka vynorilo vedomé prežívanie emócií, začala sa meniť utilita, ktorú jedinci sledovali. Stával sa ňou únik pred utrpením a vyhľadávanie príjemnosti: hedonická utilita. Najprv ešte v službách zachovania a rozmnožovania. Postupne sa však hedonická utilita osamostatňovala a menila na dominujúcu. Na evolúcii sexuálneho prežívania a správania to vidíme najlepšie: stále intenzívnejšia príjemnosť sa oddeľovala od reprodukcie. Dnes, v blahobytných spoločnostiach konzumu a zábavy, sa hedonický sex separoval od rozmnožovania úplne.

Naši predchodcovia v savane boli trvalo vystavení neistote a nebezpečeniam. Tie navodzujú nepríjemné emócie. Pocit bezpečia, naopak, je príjemný. So sebauvedomovaním narástol počet toho, čoho sa bolo treba báť: už nie iba levov a tigrov, ale aj slnka, búrky, tmy – a nadovšetko smrti. Strach zaháňali mýty, a v ich rámci náboženstvo. Viera v Boha je, podľa Jana Ámosa Komenského, „rajom srdca“ v „labyrinte sveta“. Trefne to povedala katolícka aktivistka Chiara Lubich: „Pre veriaceho existuje odpoveď na všetko. Viera vnáša do ľudského života rovnováhu.“ Nuž nečudo, že človek pociťuje útok na svoje viery ako krajnú nepríjemnosť, pretože ho vníma ako ohrozenie svojej existencie.

Práve preto vedia byť ľudia fanatikmi svojich vier. Za svoju vieru sú schopní položiť životy i obetovať potomkov. Konajú racionálne, ak ich konanie posudzujeme z hľadiska ich

individuálnej hedonickej utility. No z hľadiska biologickej utility je človek zo všetkých živých tvorov najmenej racionálny. Odprírodnený. Evolučná výnimka: hedonotropný. Anomália? Avantgarda?

Superiorná racionalita artefaktov

Nesvedčí však vari o ľudskej racionálnosti impozantná stavba technickej civilizácie, úspechy, čo človek dosiahol ako tvorca artefaktov?

Technické artefakty sú naozaj racionálne. Ak účinne fungujú, nemôžu byť založené na bludoch. Ale ich racionálnosť je iba málo odrazom ľudských schopností. Ako sa vyjadril biológ Suzumo Ohno, „inteligencia človeka v genetickom zmysle je možno celkom skromná, nie veľmi iná ako inteligencia šimpanza“. Materiálne artefakty majú vlastnú, autonómnu evolúciu, a tým aj vlastnú racionalitu, odlišnú od ľudskej. Ich evolúcia sa začala najjednoduchším artefaktom: opracovaným kameňom. Krôčik po krôčiku, po nespočítateľnom počte stupňov, sa artefakty stávali zložitejšími a „múdrejšími“. Na každom stupni človek ako tvorca len celkom nepatrne zlepšil už existujúci stav, pridaním kúštička zo svojich obmedzených schopností. Takto, evolučným račetrovaním, jednosmerným točením evolučného kolieska so západkou, dospelo dnešné ľudstvo k artefaktom veľmi komplikovaným. Jeden z nich vypovedá za všetky: prúdové lietadlo Boeing 777 – poskladané je z 3 miliónov súčiastok. Človek dokáže prúdové lietadlo ovládať a riadiť – tak, ako každý iný jednotlivý artefakt. Ale vo svojom celku je svet artefaktov človekom neriadený a neriaditeľný. Zanedlho artefakty získajú schopnosť samoučenia a samomnoženia. Ani nezbadáme, ako sa nám sluhovia premenia na pánov. Využijú pritom našu slepú oddanosť hedonickej utilite, náš únik pred bolesťou a neuhasiteľný smäd po príjemnostiach. Veď artefakty priemyslu zábavy už dnes, zdá sa, získali nad nami neobmedzenú moc.

Jeden typ artefaktov je zvlášť dôležitý: vedecké prístroje. Nebyť prístrojov, biedne by bolo ľudské poznávanie. Veda sa zrodila v starom Grécku ako snaha o racionálne, odmytologizované vysvetlenie sveta. A jednako, po celé dva tisícročia od svojho vzniku sa iba točila v kruhu intuitívnych špekulácií. Až Galileiovými pokusmi na rozhraní 16. a 17. storočia sa veda stala experimentálnou. Až tým začal rýchly rozvoj poznania. Vedci sa nelíšia od iných ľudí, aj oni majú svoje viery, a niektorých sa držia zubami-nechtami. Platí to aj o vierach, ktoré nazývame vedeckými hypotézami a teóriami. Ibaže vedecký prístroj, použitý v experimente, poväčšine viery bádateľov, i tie ich najobľúbenejšie, vyvráti. Neostáva nič iné než starú vieru opustiť a vymyslieť novú. Nie je to príjemné. Prostredie inštitucionalizovanej vedy musí poskytovať iné príjemnosti, intenzívnejšie, aby nepríjemnosť zo straty poznávacej istoty vyvážili a prevážili.

Pre individuálneho vedca je jednou z takýchto vyvažujúcich príjemností sociálna prestíž. Uznanie, obdiv, sláva. A všetci ľudia, nielen vedci, získavajú nové príjemnosti z technického využitia vedy: z odstraňovania námahy a trampôt, zmenšovania fyzickej bolesti a liečby nemocí, pribúdania nových a stále efektnejších prostriedkov zábavy. Ale príjemným bol na prvom mieste rast pocitu bezpečia a úbytok strachu: už nestriehol za každým kríkom zlý duch; pohromy sa dali nielen vysvetliť, ale aj predvídať a predchádzať; tmu obáv z neznámeho vytlačalo svetlo porozumenia. Až by sa mohlo zdať, že vlastne už rozumieme všetkému. Na konci 20. storočia povedal o biológii John Horgan, že „už boli urobené posledné veľké objavy. Budúcim generáciám ostalo už len vyzdobiť ornamentami veľký koberec poznania, utkaný ich predchodcami.“ Richard Dawkins napísal roku 1987 hneď v prvých vetách svojej knihy „Slepý hodinár“, že „naša existencia, ktorá kedysi predstavovala najväčšiu zo všetkých záhad, nie je viac záhadou, lebo bola rozriešená. Darwin a Wallace ju rozriešili, aj keď ešte budeme nejakú chvíľu písať poznámky pod čiarou k ich objavu.“ To pripomína situáciu z konca 19. storočia. Vtedy viacerí prominentní fyzici tvrdili, že stavba

poznania sveta sa dobudovala. Krátko na to prišla teória relativity a kvantová mechanika a fyzici zistili, že sú v poznávaní skôr na začiatku než na konci. Ukázalo sa ale zároveň, že čím veda viac pokročila, tým sú jej poznatky antiintuitívnejšie. Ľudský mozog, aj keď trikrát väčší než šimpanzi, už na ne jednoducho nestačí.

Poznanie po vstupe do nového milénia

Závratne rýchlo pribúda vedecké poznanie. Kvantová mechanika má pre nás pripravený technický zázrak: kvantové počítače. „Filozofická hádanka, ktorú naznačil Schrödinger keď prišiel s pojmom previazanosti (*entanglement*), ešte nie je dostatočne rozriešená, ale skúmanie tohto fundamentálneho javu už dalo zrod novej technike“, napísal v r. 2000 Anton Zeilinger. Technológia pokročila, porozumenie javu nie. Naďalej platí vyjadrenie Richarda Feynmana z r. 1965: „Myslím že môžem bezpečne povedať, že dnes kvantovej mechanike nerozumie nik.“ Podobný stav je v biotechnikách: ešte nevieme, ako život na Zemi vznikol, ale už zanedlho budeme schopní zhotovovať život nový, umelý. V neurobiológii len obmedzene špekulujeme, ako asi mozog funguje, ale v rukách budeme čoskoro mať techniky účinných zásahov do psychiky. Ako napísal Nicholas Wade, „pravdepodobne skôr než spoločnosť bude schopná posúdiť všetky dôsledky, biológovia už stoja na prahu možností meniť fundamentálne stránky mozgovej architektúry“. „Viagra mozgu“ sa zanedlho stane trhovým artiklom.

To je stav súčasnej civilizácie na Zemi: Na jednej strane stojíme my ľudia, s jednoduchými, všeobšiahlymi, uspokojujúcimi vierami, čo sú ale poväčšine v rozpore s poznáním, aké priniesla veda. Na druhej strane veda s poznatkami stále zložitejšími. Už nielen laici, ale aj sami vedci strácajú schopnosť im rozumieť. Pritom všetko toto nové poznanie, stále vzdialenejšie našej intuícii i nášmu porozumeniu, musí nejako vyjadrovať pravdu o svete – veď ináč by sa nedalo prakticky využiť. Ale svet, v ktorom dnešné vedecké inštrumenty s toľkým úspechom šmátrajú, je stále menej naším svetom.

Čo ak sa ľudia ani v tomto nelíšia od hnojivalov? Čo ak aj my máme iba svoj malý, uzavretý, druhovo-špecifický životný svet, do ktorého nás biologická evolúcia napasovala a horizont ktorého nikdy neprekročíme? Neprekročíme nahor, smerom do kozmu, ale ani nadol, smerom k základným jednotkám hmoty i k základným jednotkám mysle. Čo ak sme vo svojich istotách rovnako obmedzení ako sú chrobáky? Veda je svojráznou kamerou, čo nás sníma; ale sníma aj vesmír, v ktorom žijeme. Podobná filmovej kamere, čo najprv snímala len mikrokozmos chrobákov; a keď sa od nich vzdialila, odkryla obzory, ktoré chrobáčíemu videniu a chápaniu navždy ostanú neprístupné. Za kamerou vedy nestál však od počiatku nijaký inteligentný Kameraman. On je len postupne, permanentne, tvorený: jeho stvoriteľmi sú naše artefakty. Z hmoty sa vynára Boh – stále viac vedúci a stále viac mohúci. Obyčajné otesané kamene boli prvé, čo ho, jednoduchého, stvorili. Dnes sa na jeho stvorení podieľajú urýchľovače elementárnych častíc, génové sekvenátory, skenery mozgu. Lenže ako sa kamera vedy dvíha stále vyššie, ako sa rozširuje jej záber, životný svet človeka je v tomto zábere stále nepatrnejší. A svet, ktorý kamera odhaľuje, stále nezrozumiteľnejší. Ale prečo by mal byť Boh dostupný ľudskej mysli viac ako je človek mysli chrobákov?

Na fundamente starých jednoduchých vier a mýtov vyrástla komplikovaná sociálna stavba, ktorá zrod vedy a vznik a rozvoj civilizácie umožnila. Zdá sa byť pravdepodobným, že tieto viery a mýty obmedzovali, ba priam držali na uzde, nadvládu hedonickej utility. Základným kameňom stavby civilizácie bol asi strach zo smrti a z trestu za zlé činy. Rozvoľní sa celá stavba, keď sa tento kameň naruší? Bezhraničná honba za slasťou je ako štepny proces v atómovom reaktore. Rozbehne sa v hedonickom „atómovom reaktore“, až do nedávna moderovanom „ťažkou vodou“ tradičných vier, explozívny štepny proces naplno? Zdá sa, že ľudstvo nezadržateľne smeruje k hedonickému Černobyľu. Hfistka brajtoz tomu nezabráni.

Svojou hudbou k ohňostroju môžu však vedci a umelci tomuto procesu pridávať estetické kvality. Ba viac: kantovskú vznešenosť.